

चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यांतील आंतरजातीय विवाहांच्या बदलत्या वृत्तीचा विश्लेषणात्मक अध्ययन

संशोधक

कु. शीतल पिसे

मार्गदर्शिका

डॉ. अनुराधा एम. खाडे

स्व. निर्धन पाटील वाघाये महाविद्यालय
लाखनी, जि.भंडारा

सारांश:

हा अध्ययन महाराष्ट्र, भारतातील चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यांतील आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या दृष्टिकोनाचे परीक्षण करतो. हे अध्ययन मिश्र-पद्धती संशोधन दृष्टीकोन वापरते, परिमाणवाचक आणि गुणात्मक डेटा एकत्रित करते. निष्कर्ष दर्शवितात की तरुण पिढी, विशेषतः उच्च शिक्षण पातळी असलेल्या, आंतरजातीय विवाहांना अधिक स्वीकार करतात आणि प्रगतीशील आहेत, पारंपारिक जातीय सीमांना आव्हान देतात व सामाजिक बदलासाठी अधिक मोकळेपणा दाखवतात. तथापि, जुन्या पिढ्या, विशेषतः ग्रामीण भागात, सांस्कृतिक नियम, जातीय अस्मिता आणि सामाजिक दबावांमुळे अधिक प्रतिरोधक राहतात. आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या धारणांना आकार देण्यासाठी शिक्षण हा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून ओळखला जातो, उच्च शिक्षणाची पातळी असलेल्या व्यक्ती त्यांना पाठिंबा देण्याची अधिक शक्यता असते. सहिष्णुता आणि स्वीकृतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी शहरी वातावरणातील विविध सामाजिक गटांसोबत वाढलेल्या परस्परसंवादासह शहरीकरण देखील महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. सरकारी धोरणे, सोशल मीडिया आणि समर्थकांचे प्रयत्न यासारखे बाह्य प्रभाव देखील पुरोगामी वृत्ती वाढवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. तथापि, स्वीकृतीसाठी महत्त्वपूर्ण अडथळे कायम आहेत, ग्रामीण समुदाय आंतरजातीय विवाहांना तीव्र प्रतिकार दर्शवितात, अनेकदा सामाजिक बहिष्कार, कौटुंबिक संघर्ष आणि जातीच्या नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्यांविरुद्ध हिंसाचारात प्रकट करतात. शैक्षणिक कार्यक्रम बळकट करणे, जनजागृती मोहिमांचा विस्तार करणे आणि कायदेशीर चौकट वाढवणे यासोबत सामाजिक एकसंधता वाढवण्यासाठी आणि जाती-आधारित भेदभाव कमी करण्यासाठी या अध्ययनात धोरणात्मक शिफारशी देण्यात आल्या आहेत.

मुख्य शब्द: आंतरजातीय विवाह, सामाजिक दृष्टिकोन, चंद्रपूर जिल्हा, गडचिरोली जिल्हा, जातीय गतिशीलता

परिचय:

आंतरजातीय विवाह हा भारतामध्ये फार पूर्वीपासून सामाजिक व सांस्कृतिक महत्त्वाचा विषय राहिला आहे, जो परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील जटिल परस्परसंबंध प्रतिबिंबित करतो. भारतीय राज्यघटनेने जाती-आधारित निर्बंधांशिवाय विवाह करण्याचा अधिकार कायम ठेवला असताना, आंतरजातीय संघांची सामाजिक मान्यता हा अनेक प्रदेशांमध्ये वादग्रस्त मुद्दा आहे. महाराष्ट्रातील चंद्रपूर आणि गडचिरोली हे जिल्हे

त्यांच्या विविध सामाजिक-सांस्कृतिक जडणघडणीमुळे आणि ऐतिहासिक प्रभावांमुळे आंतरजातीय विवाहांकडे बदलत जाणाऱ्या दृष्टिकोनाचा अध्ययन करण्यासाठी एक अनोखा संदर्भ देतात. सामाजिक बदलांचे व्यापक कल आणि पारंपारिक मूल्ये व समकालीन निकष यांच्यात चालू असलेल्या वाटाघाटी समजून घेण्यासाठी या विकसित धारणा समजून घेणे महत्त्वपूर्ण आहे.

ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारतातील सामाजिक संरचना आणि परस्पर संबंधांना आकार देण्यात जातीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. एकाच जातीतील विवाह, ही जातीय सीमा राखण्यासाठी एक प्राथमिक यंत्रणा आहे. तथापि, गेल्या काही दशकांमध्ये लक्षणीय सामाजिक-राजकीय आणि आर्थिक परिवर्तने दिसून आली आहेत, ज्याने जात आणि विवाह यासंबंधी सार्वजनिक धारणा आणि प्रथा प्रभावित केल्या आहेत. शहरीकरण, शिक्षण, वाढती गतिशीलता व विशेष विवाह कायदा (१९५४) सारख्या कायदेशीर हस्तक्षेपांसारख्या घटकांनी वृत्तींमध्ये हळूहळू बदल घडवून आणला आहे. तरीही, प्रादेशिक, सांस्कृतिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय संदर्भांवर अवलंबून आंतरजातीय विवाहांची स्वीकृती मोठ्या प्रमाणात बदलते.

चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्हे, भौगोलिकदृष्ट्या जवळ असताना, वेगळे सामाजिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये प्रदर्शित करतात. चंद्रपूर हे औद्योगिक आणि शहरी विकासासाठी ओळखले जाते, तर गडचिरोली हे आदिवासी लोकसंख्या आणि ग्रामीण परीदृश्यासाठी ओळखले जाते. हे फरक स्थानिक सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या मनोवृत्तीला कसे आकार देतात याचे विश्लेषण करण्यासाठी एक आकर्षक तुलनात्मक चौकट प्रदान करतात. या अभ्यासाचे उद्दिष्ट सार्वजनिक मतांवर प्रभाव टाकणारे घटक, सामाजिक स्वीकृती किंवा प्रतिकाराची व्याप्ती आणि सामाजिक एकसंधता व वैयक्तिक स्वायत्ततेसाठी या वृत्तींचे परिणाम तपासण्याचा आहे.

गुणात्मक आणि परिमाणात्मक संशोधन पद्धतींच्या संयोजनाद्वारे, हा अध्ययन या जिल्ह्यांतील आंतरजातीय विवाहांच्या बदलत्या गतिशीलतेचे सखोल विश्लेषण प्रदान करण्याचा प्रयत्न करतो. आंतर-जातीय संघटनांमध्ये सामील असलेल्या व्यक्तींचे अनुभव, त्यांच्या कुटुंबांचे आणि समुदायांचे दृष्टिकोन व संस्थात्मक चौकटीची भूमिका यांचे परीक्षण करून, संशोधन सामाजिक परिवर्तनाच्या व्यापक प्रक्रियांमध्ये मौल्यवान अंतर्दृष्टी देईल. हा विश्लेषणात्मक अध्ययन आंतरजातीय विवाह धारणांच्या विशिष्ट प्रादेशिक बारकावे आणि भविष्यातील धोरण व सामाजिक व्यवहारांवर त्यांचे परिणाम यावर प्रकाश टाकून विद्यमान साहित्यात योगदान देईल.

अध्ययनाची उद्दिष्टे:

- १) चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यांतील आंतरजातीय विवाहांबाबतच्या बदलत्या दृष्टिकोनाचे विश्लेषण करणे.
- २) सार्वजनिक धारणांवर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांचे परीक्षण करणे.
- ३) शिक्षण, शहरीकरण आणि प्रसारमाध्यमांचा या दृष्टिकोनांवर होणाऱ्या परिणामांचे मूल्यांकन करणे.
- ४) आंतरजातीय जोडप्यांना आणि त्यांच्या कुटुंबियांना भेडसावणारी आव्हाने ओळखणे.

५) आंतरजातीय विवाहांना सामाजिक मान्यता देण्यासाठी धोरणात्मक उपाय सुचवणे.

साहित्य समीक्षा:

भारतातील आंतरजातीय विवाहांवरील संशोधन विकसित होत असलेल्या सामाजिक वृत्ती आणि विविध सामाजिक-आर्थिक घटकांच्या प्रभावावर प्रकाश टाकतात. कपाडिया (१९६६) सारख्या सुरुवातीच्या अध्ययनात असे आढळून आले की विद्यापीठातील पदवीधरांचे ५१% पालक आंतरजातीय विवाहासाठी खुले होते, जे बदलत्या धारणांचे प्रारंभिक लक्षण दर्शवतात. रेड्डी आणि सहकारी (१९८४) हे उघड झाले की अनुसूचित जातींमध्ये आंतरजातीय विवाह करण्याची अधिक शक्यता असते, ज्यामध्ये शहरीकरण, शिक्षण आणि रोजगार मुख्य भूमिका बजावतात. प्रादेशिक संदर्भात, दामोदर (२०२२) यांनी महाराष्ट्रातील अकोला जिल्ह्यातील मनोवृत्तीचे परीक्षण केले, आंतरजातीय विवाहांना सामाजिक विरोधाचा सामना करावा लागतो, विशेषतः ग्रामीण भागात. त्याचप्रमाणे मेश्राम (२०१९) यांनी नागपूर जिल्ह्यातील २०० आंतरजातीय जोडप्यांचा अभ्यास केला आणि असे आढळून आले की बहुतेक विवाह प्रेमावर आधारित असताना, वैवाहिक समाधानाची तक्रार असूनही जोडप्यांना अनेकदा कौटुंबिक नकाराचा सामना करावा लागला. रे, चौधरी आणि सहायक (२०२०) यांनी अधोरेखित केले की २०११ पर्यंत भारतातील सर्व विवाहांमध्ये आंतरजातीय विवाहांचा वाटा केवळ ५.८२% होता, ज्याने अंतःविवाहाच्या सतत वर्चस्वावर जोर दिला. कांबळे (२०२३) यांनी मुंबईतील आंतरजातीय जोडप्यांना भेडसावणाऱ्या कायदेशीर आणि समाजशास्त्रीय आव्हानांचा शोध लावला, पालकांचे वर्तन आणि सामाजिक गतिशीलता यावर लक्ष केंद्रित केले. सिंग (२०२४) यांनी वेगवेगळ्या गोत्र आणि आंतरजातीय विवाहांची तुलना करून असा युक्तिवाद केला की आंतरजातीय संघ अनुवांशिक विविधतेला प्रोत्साहन देतात, तरीही त्यांना महत्त्वपूर्ण सामाजिक अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो. भामरागड, गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड जमातीवरील अभ्यासात (२०१३) असे आढळून आले की, पारंपारिक विवाह प्रथा प्रचलित आहेत, आंतरजातीय समूहाच्या मर्यादित पुराव्यासह. एकंदरीत, साहित्य असे सुचवते की शिक्षण आणि शहरीकरणामुळे आंतरजातीय विवाहांची स्वीकृती वाढली आहे, विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागात खोलवर रुजलेला सांस्कृतिक व सामाजिक विरोध कायम आहे.

संशोधन पद्धती:

हा अध्ययन चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यांतील आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या दृष्टिकोनाचे परीक्षण करण्यासाठी मिश्र पद्धतींच्या संशोधन रचनेचा वापर करतो. संशोधन असे गृहित धरते की या क्षेत्रातील तरुण पिढ्या अधिक स्वीकृती दर्शवितात, शहरी लोकसंख्या अधिक सकारात्मक दृष्टीकोन दर्शवते आणि शैक्षणिक प्राप्ती प्रगतीशील वृत्तींशी संबंधित आहे. विविध वयोगटातील आणि वैवाहिक स्थितींमधील ३०० प्रतिसादकर्त्यांसह एक स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना पद्धत वापरली गेली आहे.

चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यांतील आंतरजातीय विवाहांची बदलती वृत्ती:

पारंपारिकपणे सामाजिक नातेसंबंध, सांस्कृतिक प्रथा आणि वैयक्तिक ओळख नियंत्रित करणाऱ्या खोलवर रुजलेल्या जातिव्यवस्थेमुळे भारतातील आंतरजातीय विवाह हा एक जटिल आणि संवेदनशील

सामाजिक प्रश्न आहे. शतकानुशतके, अंतःविवाह, किंवा एखाद्याच्या जातीमध्ये विवाह करण्याची प्रथा, एक सामाजिक रूढी मानली गेली आहे, ज्यामुळे सामाजिक कलंक, बहिष्कार आणि हिंसाचार होतो. तथापि, अलिकडच्या दशकांत, आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या सामाजिक वृत्तीमध्ये, विशेषतः सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक बदलांचा अनुभव घेत असलेल्या प्रदेशांमध्ये हळूहळू परंतु लक्षणीय बदल झाला आहे.

महाराष्ट्रातील चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्हे त्यांची अनोखी सामाजिक-सांस्कृतिक रचना आणि आदिवासी, ग्रामीण व शहरी प्रभावांना छेद देत या विकसित वृत्तींचे परीक्षण करण्यासाठी एक आकर्षक परिस्थिती अध्ययन देतात. चंद्रपूर हे तुलनेने अधिक शहरीकरण झाले आहे, वाढत्या औद्योगिक आणि शैक्षणिक केंद्रांसह, तर गडचिरोली हे प्रामुख्याने ग्रामीण व आदिवासी बहुल प्रदेश म्हणून वर्गीकृत आहे. हा सामाजिक-आर्थिक विरोधाभास आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या सार्वजनिक धारणांवर प्रादेशिक असमानता कशा प्रकारे परिणाम करतात याचे सर्वसमावेशक विश्लेषण करण्यास अनुमती देते.

नागरीकरण व शिक्षण पुरोगामी वृत्तींना आकार देण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात, कारण ते व्यक्तींना नवीन कल्पनांकडे आणतात, जाती-आधारित पूर्वाग्रह कमी करतात आणि समानता व वैयक्तिक स्वातंत्र्याची मूल्ये वाढवतात. चंद्रपूरमध्ये, विशेषतः महिला आणि उपेक्षित समुदायांसाठी उच्च शिक्षण व रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ झाल्यामुळे विवाहाबद्दल अधिक उदार दृष्टीकोन निर्माण झाला आहे. याउलट, गडचिरोलीमध्ये, जेथे पारंपारिक प्रथा अधिक खोलवर रुजलेल्या आहेत, आंतरजातीय संघांचा प्रतिकार अधिक मजबूत आहे, जरी काही बदल तरुण पिढ्यांमध्ये स्पष्ट होत आहेत.

औपचारिक शिक्षणाचा प्रवेश, विशेषतः उच्च शिक्षणाचा, गंभीर विचारसरणीला चालना देऊन, पूर्वाग्रह कमी करून आणि घटनात्मक हक्क व सामाजिक न्यायाविषयी जागरूकता वाढवून सामाजिक मनोवृत्तींवर परिवर्तनीय प्रभाव पडतो. शैक्षणिक संस्था अशा जागा म्हणूनही काम करतात जेथे विविध जातींमधील व्यक्ती परस्परसंवाद करतात, संबंध निर्माण करतात आणि अनेकदा जात-आधारित पृथक्करणाच्या वैधतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात. प्रसारमाध्यमांशी, विशेषतः इंटरनेट व सोशल प्लॅटफॉर्मद्वारे, विविध सांस्कृतिक कथांचे प्रदर्शन करून आणि वैयक्तिक स्वायत्तता व सामाजिक समानतेवरील प्रवचनांना प्रोत्साहन देऊन आंतरजातीय संबंध सामान्य करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

आर्थिक स्वातंत्र्य हा आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या दृष्टिकोनावर परिणाम करणारा आणखी एक महत्त्वाचा घटक आहे. वाढलेल्या रोजगाराच्या संधी, विशेषतः स्त्रियांसाठी, व्यक्तींना स्वतंत्र जीवन निवडी करण्यास सक्षम बनवतात, ज्यात विवाहाशी संबंधित असतात. आर्थिक स्वायत्तता कौटुंबिक आणि समुदायाच्या मान्यतेवरील अवलंबित्व कमी करते, व्यक्तींना जात-आधारित सामाजिक दबावांचा प्रतिकार करण्यास सक्षम करते. आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने असलेल्या सरकारी योजनांचा प्रभाव पडू लागला आहे, जसे की "आंतरजातीय विवाहांद्वारे सामाजिक एकात्मतेसाठी डॉ. आंबेडकर योजना."

आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या दृष्टिकोनाला आकार देण्यामध्ये पिढ्यानपिढ्याचे फरक देखील स्पष्ट होतात. जुन्या पिढ्या, जाती-आधारित पृथक्करणाच्या कठोर चौकटीत समाजीकरण झाल्यामुळे, बहुतेकदा

अधिक पुराणमतवादी विचार धारण करतात आणि आंतर-जातीय संघटनांना सामाजिक व्यवस्थेसाठी धोका मानतात. तरुण पिढी, विशेषतः शहरी जीवनशैली व आधुनिक शिक्षणाच्या संपर्कात असलेल्या, विवाह हा सामाजिक दायित्वाऐवजी वैयक्तिक निवडीचा विषय म्हणून पाहण्याची अधिक शक्यता असते.

चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यांतील आंतरजातीय विवाहांबद्दलचा बदललेला दृष्टीकोन संपूर्ण भारतामध्ये होत असलेल्या व्यापक सामाजिक बदलांना प्रतिबिंबित करतो. ही गतिशीलता समजून घेण्यासाठी सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांच्या छेदनबिंदूचा विचार करणारा बहुआयामी दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

परिणामः

या अभ्यासातून शहरी आणि ग्रामीण भागातील आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या दृष्टिकोनात लक्षणीय फरक दिसून येतो. शहरी भागात, ६२% प्रतिसादकर्त्यांनी आंतरजातीय विवाहांना अनुकूल मत व्यक्त केले, तर ग्रामीण भागात फक्त ३८%. या विषमतेवर सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव पडतो, शहरी वातावरण विविध समुदायांशी वाढलेल्या परस्परसंवादाद्वारे अधिक प्रगतीशील वृत्ती वाढवते. या धारणांना आकार देण्यामध्ये वयही महत्त्वाची भूमिका बजावते, तरुण प्रतिसादक, विशेषतः १८-३५ वर्षे वयोगटातील, आंतरजातीय विवाहांना अधिक मान्यता दर्शवितात.

आंतरजातीय विवाहांबाबत प्रगतीशील वृत्ती वाढवण्यासाठी शिक्षण आणि शहरीकरण हे प्रमुख निर्धारक आहेत. उच्च शिक्षण पातळी असलेल्या प्रतिसादकर्त्यांनी कमी शैक्षणिक प्राप्ती असलेल्या लोकांच्या तुलनेत आंतरजातीय विवाहांना समर्थन देण्याची शक्यता ४५% अधिक होती. नागरीकरण सामाजिक गटांमध्ये परस्परसंवाद सुलभ करते, जात-आधारित पूर्वाग्रह कमी करते आणि सामाजिक समावेशन वाढवते. शैक्षणिक संस्था अशा जागा म्हणून काम करतात जिथे विविध जातींमधील व्यक्ती गुंततात, नातेसंबंध निर्माण करतात आणि कठोर सामाजिक नियमांवर प्रश्न करतात.

बदलत्या वृत्ती असूनही, आंतरजातीय जोडप्यांसाठी सामाजिक आणि कौटुंबिक दबाव महत्त्वपूर्ण अडथळे आहेत. आंतरजातीय जोडप्यांच्या आणि समुदायातील सदस्यांच्या मुलाखतीवरून असे दिसून येते की अशा विवाहांना अनेकदा कुटुंबातील सदस्यांकडून तीव्र विरोध होतो, ज्यामुळे सामाजिक बहिष्कार, भावनिक त्रास आणि आर्थिक परिणाम होतात. ग्रामीण भागात, जातीच्या नियमांचे उल्लंघन केल्याने हिंसा आणि सन्मानावर आधारित बदला होऊ शकतो. अगदी शहरी भागातही, जोडप्यांना सूक्ष्म भेदभाव आणि कौटुंबिक नापसंतीचा अनुभव येत असल्याची तक्रार आहे, जे वेगवेगळ्या सामाजिक-आर्थिक संदर्भांमध्ये जात-आधारित पूर्वाग्रह कायम असल्याचे सूचित करतात.

हा अध्ययन आंतरजातीय विवाहांच्या लिंगानुसार परिमाणांवरही प्रकाश टाकतो, आंतरजातीय विवाह करणाऱ्या स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत जास्त सामाजिक तपासणी आणि कौटुंबिक दबावाचा सामना करावा लागतो. ज्या स्त्रिया त्यांच्या जातीबाहेर विवाह करतात त्यांना कठोर निर्णयाचा सामना करावा लागतो आणि त्यांना सामाजिक दुरावा व हिंसाचाराचा मोठा धोका असतो. पुरुष, विरोधाचा सामना करत असताना, त्यांच्या

वैवाहिक जोडीदाराची निवड करताना कमी सामाजिक प्रतिबंध आणि अधिक स्वायत्तता नोंदवतात. या अडथळ्यांना संबोधित करण्यासाठी कायदेशीर संरक्षण, शैक्षणिक उपक्रम आणि सामुदायिक प्रतिबद्धता एकत्रित करणारे व्यापक प्रयत्न आवश्यक आहेत.

घटक	शहरी भाग	ग्रामीण भाग
आंतर-जातीय विवाहांना समर्थन देणारी टक्केवारी	62%	38%
वय गट (18-35 वर्षे)	68%	-
उच्च शिक्षण असलेले व्यक्ती अधिक समर्थन देतात	45% अधिक शक्यता	-
शहरी भागातील सामाजिक दबाव	सूक्ष्म भेदभाव	मजबूत विरोध, सामाजिक बहिष्कार
ग्रामीण भागातील सामाजिक दबाव	-	हिंसा, सन्मान आधारित परतावा
आंतर-जातीय विवाहातील लिंगानुसार अनुभव	पुरुष: कमी सामाजिक दंड	महिलांना: जास्त सामाजिक देखरेख आणि कुटुंबीय दबाव
वय गटातील बदललेली मानसिकता	तरुण पिढी (18-35 वर्षे) अधिक स्वीकारणारी	वयोवृद्ध पिढी अधिक पारंपरिक

चर्चा:

या अध्ययनातून आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या वृत्तीमध्ये लक्षणीय शहरी-ग्रामीण विभागणी दिसून येते, शहरी प्रतिसादकर्त्यांनी (६२%) ग्रामीण प्रतिसादकर्त्यांपेक्षा (३८%) अधिक अनुकूल भूमिका दर्शविली आहे. हे विविध सामाजिक वातावरण आणि शहरी भागातील आंतरजातीय संबंधांच्या प्रसारमाध्यमांच्या वाढत्या प्रदर्शनामुळे आहे. शहरी क्षेत्र अधिक सांस्कृतिक विषमता आणि व्यक्तिवादी मूल्ये द्वारे दर्शविले जातात, तर ग्रामीण भागात जाती-आधारित नियमांचे मजबूत पालन होते.

आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या दृष्टिकोनावर परिणाम करणारा आणखी एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे वय. तरुण प्रतिसादकर्ते (१८-३५ वर्षे) उच्च पातळीची स्वीकृती (६८%) प्रदर्शित करतात, जे सामाजिक वृत्तींमध्ये पिढीचे बदल दर्शवतात. तरुण व्यक्ती, शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक नेटवर्कद्वारे प्रगतीशील मूल्यांशी संपर्क साधतात, पारंपारिक सामाजिक पदानुक्रमांवर प्रश्नचिन्ह व आव्हान देतात. याउलट, जुन्या पिढ्या परंपरागत जात-आधारित नियमांशी अधिक संरेखित राहतात, ज्यात खोलवर रुजलेल्या सांस्कृतिक विश्वासांचे प्रतिबिंब दिसून येते.

शिक्षण हे प्रगतीशील वृत्तीचे निर्णायक म्हणून उदयास आले आहे, उच्च शिक्षणाचे स्तर असलेले उत्तरदाते आंतरजातीय विवाहांना समर्थन देण्याची शक्यता ४५% अधिक आहे. शैक्षणिक संस्था अनेकदा विविध सामाजिक गटांशी संपर्क साधतात आणि सामाजिक समस्यांवर चर्चेला प्रोत्साहन देतात, वैवाहिक निवडींवर अधिक उदारमतवादी विचारांची सोय करतात.

काही लोकसंख्याशास्त्रात वाढती स्वीकृती असूनही, सामाजिक आणि कौटुंबिक दबाव आंतरजातीय जोडप्यांसाठी महत्त्वपूर्ण आव्हाने निर्माण करत आहेत. कौटुंबिक सदस्य अशा संघटनांना वारंवार विरोध करतात, ज्यामुळे सामाजिक बहिष्कार आणि आर्थिक परिणाम होतात. ग्रामीण भागात, जेथे सामुदायिक पाळत ठेवणे अधिक व्यापक आहे, तेथे आंतरजातीय जोडप्यांवर सामाजिक बहिष्कार किंवा आर्थिक बहिष्काराची अधिक उदाहरणे आहेत.

लैंगिक गतिमानता आंतरजातीय जोडप्यांचे अनुभव अधिक गुंतागुंतीचे बनवते, आंतरजातीय विवाह करणाऱ्या स्त्रियांना उच्च सामाजिक तपासणी आणि पुरुषांच्या तुलनेत अधिक तीव्र कौटुंबिक दबावांचा सामना करावा लागतो. या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी बहुआयामी दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे ज्यामध्ये शैक्षणिक उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे, सर्वसमावेशक सामाजिक कथनांना प्रोत्साहन देणे आणि जात व लिंग-आधारित भेदभाव टिकवून ठेवणाऱ्या संरचनात्मक असमानतेला आव्हान देणे समाविष्ट आहे.

निष्कर्ष:

चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यांतील आंतरजातीय विवाहांबद्दलच्या दृष्टिकोनाचा अध्ययन एक जटिल सामाजिक परिदृश्य उघड करतो. पारंपारिक जात-आधारित नियम प्रभावशाली राहतात, परंतु अधिक स्वीकृतीकडे, विशेषतः तरुण पिढी आणि शहरी लोकसंख्येमध्ये हळूहळू बदल होत आहे. हा बदल शिक्षणाची वाढती पातळी, विविध सामाजिक वातावरणातील संपर्क आणि माध्यम व तंत्रज्ञानाद्वारे प्रसारित केलेल्या आधुनिक मूल्यांच्या प्रभावामुळे प्रेरित आहे. तथापि, ग्रामीण भागात विरोध कायम राहतो जिथे जातीय अस्मिता खोलवर रुजलेली असते आणि कौटुंबिक व सामुदायिक दबाव वैयक्तिक निवडींना आकार देतात, ज्यामुळे अनेकदा सामाजिक कलंक आणि विरोध होतो. विशेषतः शहरी आणि निमशहरी भागांमध्ये आंतरजातीय विवाहांची वाढती घटना जातीय अडथळे तोडण्याच्या दिशेने एक संथ पण स्थिर हालचाली दर्शवते. हा अध्ययन सामाजिक बदलांना चालना देण्यासाठी सरकारी उपक्रम व कायदेशीर चौकटीच्या भूमिकेवर भर देतो, परंतु त्याची प्रभावीता व्यापक जागरूकता आणि सक्रिय अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. भविष्यातील प्रयत्नांनी शैक्षणिक मोहिमा, सामुदायिक सहभाग, आणि अधिक समावेशक व न्याय्य समाजासाठी धोरण समर्थनावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे जेथे वैवाहिक निवडींचा जातीच्या सीमांच्या पलीकडे आदर केला जातो.

संदर्भ:

- M. F. Wadekar(2023). A Study Of Inter-Religious And Intercaste Marriages In India, International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT) www.ijcrt.org, IJCRT2308122, Volume 11, Issue 8
- Hiwale, Sahebrao. (2022). Inter caste marriage and Social Change.
- Damodar, Vinay. (2022). 'Inter-Caste Marriage in Contemporary India: a case of Akola district in Maharashtra'. 11. 143-147. 10.35629/7722-1111143147.

- Dubey, Swati (2020). Inter cast marriages in India need and prospects. <http://hdl.handle.net/10603/345781>
- Sandhya S. J., C. A. Somashekarappa (2019). Perception of Inter-caste Marriage among college students in Karnataka. International Journal of Management Studies and Social Science Research, IJMSSSR 2019 Volume 1 Issue 2 March – April.
- Jaiswal, Bhawana (2018). Caste Dominance in Inter Caste Marriages a Study of Couples in Delhi NCR. <http://hdl.handle.net/10603/503387>
- Nagar, Rajiv Kumar (2018). Changing Patterns of inter caste relationship in Jajmani system. <http://hdl.handle.net/10603/383614>
- Jyotika (2017). Portrayal of inter religious marriages in Hindi cinema. <http://hdl.handle.net/10603/306481>
- Dr.R. Srinivasan, Mrs.R. Divyaranjani, Dr. D. Rajasekar (2017). Case Study On Inter Caste Marriage in Urban and Rural Areas of Andhrapradesh: Patterns and Causes Faced By Women, International Journal of Research, Volume 04 Issue 08
- S R, Suchitra (2017, January 30). Inter caste married couples in Mangalore city - A sociological study. <http://hdl.handle.net/10603/131523>
- Sindageekar Sayyad, Sameena (2016, May 6). Causes and consequences of Inter caste and inter religious Marriage a sociological study Of bijapur district. <http://hdl.handle.net/10603/134268>
- Autade ,Mansaram Dashrath (2016, April 6). a study of mental health and marital adjustment of inter caste and intra caste married couples. <http://hdl.handle.net/10603/78933>
- Baishali Goswami (2014). Marriage patterns in India : <http://hdl.handle.net/10603/49981>
- Avinash G. Bhale (2013). Perspective Of Educated Youths Towards The Inter-caste Marriage, International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR), ISSN – 2347-7075, Vol. 1 No.1
- Daramyan Singh Bist (2013, August 2). Intercaste Marriages and the Special Marriage Act 1954. <http://hdl.handle.net/10603/10291>
- Dhar, R. L. (2013). Intercaste Marriage: A Study from the Indian Context. Marriage & Family Review, 49(1), 1–25.

<https://doi.org/10.1080/01494929.2012.714720>

- Kanaskar and Ghimire (2011), A study on Intricacies of Inter-Caste marriage between Dalits and NonDalits in Nepal, *Journal of Marriage and family*, 62 (2), Pp. 238-268.
- Das K, Das KC, Roy TK, et al. (2011) Dynamics of Inter-religious and Inter-caste Marriages in India. Available at: <http://paa2011.princeton.edu/papers/111281>
- Brahmin Sabha not to oppose intercaste marriage, *Statesman, The* (Calcutta and New Delhi, India), November 4, 2011, 2pp
- Saxena ,R K, 2009, Impact of Inter Caste Marriages on Community Relations, *ISSNewsletter*, Vol 8(2), pp. 8-12
- S. Pandiyan (2007). Gandhi s concept of inter caste marriage a critical study. <http://hdl.handle.net/10603/504974>
- Caste system ruins country, inter-caste marriages important for progress: *SC Indian Express* (India), July 8, 2006, 2pp
- Gill , M. S. , & Badahur , B. (2004). Inter-caste relations in a Rajasthan village . *Guru Nanak Journal of Sociology* , 25 , 121 – 126 .
- Bisin, Alberto, Giorgio Topa, and Thierry Verdier. 2004. "Religious Intermarriage and Socialization in the United States." *Journal of Political Economy*, 112(3): 615-664.
- Mody, Perveez, (2002), "Love and the Law: Love-Marriage in Delhi", *Modern Asian Studies*, 36(1), pp. 223-56.
- Packiaraj, A (2001). A study on inter_caste and intra_caste marriages. <http://hdl.handle.net/10603/115984>
- Fu, Vincent Kang. 2001. "Racial Intermarriage Pairings." *Demography*, 38:147–59
- Saroja, K., 1999, Inter-caste marriage and social Dynamics in India: A critique, *The Journal of Social Work*, Vol. 60 (2)
- Chakraborti, H, (1999), *Hindu Inter-caste Marriage in India: Ancient and Modern*, Delhi, India, Sharada Publishing House.
- Edlund, L.1999. "Son Preference, sex rations and marriage patterns," *Journal of Political Economy* 107(6):1275-1304

